

софа з цього приводу наведено достатньо аргументів і детально продуманих шляхів, з якими кожний може ознайомитись. Важливо підкреслити головний ідейний здобуток: в сучасних умовах у суспільстві *можна* досягти справжньої легітимності нормативного порядку, який буде ґрунтуватись на виправданості не тільки базових норм, а й усього нормативного ладу, що з них випливає, а досягнута легітимність, вочевидь, забезпечить інтеграцію громадян в суспільство.

Список літератури:

1. Мергон Р.К. Социальная структура и anomия // Социологические исследования. М., 1992. №2-4. 2. Коэн Альберт К. Отклоняющееся поведение и контроль над ним // Американская социология. Перспективы, проблемы, методы. М., 1972. 3. Дюркгейм Э. Самсубийство: Социологический этюд. М., 1994. 4. Див., напр.: Парсонс Т. Система современных обществ. М., 1998. С. 15-45; Парсонс Т. О структуре социального действия. М., 2000. С.93-153, 415-562. 5. Вригт Г.Х. фон. Нормы, истина и логика // Вригт Г.Х. фон. Логико-философские исследования: Избр. тр. М., 1986. 6. Хабермас, Юрген. Моральное сознание и коммуникативное действие. Санкт-Петербург, 2000.

Надійшла до редколегії 20.06.2000

*В.Д.Титов, д-р філос. наук,
завідувач каф. логіки Нац. юрид. академії
України ім. Ярослава Мудрого*

ІДЕЙНІ ПЕРЕДУМОВИ ФОРМУВАННЯ ФІЛОСОФСЬКО-ПРАВОВОЇ ДУМКИ В США¹

Перш ніж говорити про історію філософії права у якійсь конкретній країні, визначимося з основними термінами. Не вдаючись до дискусій, які супроводять з'ясування статусу філософії права, тут і далі обмежимося чисто технічним її розумінням як комплексної проєкції основних розділів філософських досліджень: онтології, теорії пізнання, логіки і методології, історії філософії, соціальної філософії, філософської антропології, філософії історії, праксиології, аксіології тощо на сферу права. Принаймні у філософії права мова йде про пошук, осмислення і оцінку соціальної природи, функцій, основних феноменів і векторів розвитку правової реальності і правосвідомості. При такому розумінні однаково можливий та дисциплінарно рівноправний рух до філософії права як від загальної філософії, так і від загальної теорії права (див., напр., позицію С.С. Алексєєва [1] і В.С. Персесянця [4; 5]).

Історія філософсько-правової думки США, особливо її ранній період, з деяких об'єктивних і суб'єктивних причин у нас (і не тільки у нас) відома дуже слабо. У XVIII–XIX ст. визнаними лідерами у філософії права були італійські (Беккарія), французькі (Монтеск'є, Руссо), німецькі (Кант, Ге-

¹ У даній статті частково використані матеріали, зібрані під час стажування у США в 1997 р. завдяки гранту Ради міжнародних наукових досліджень і обміну (IREX).

гель, Савін'ї, фон Герінг, Дернберг), британські (Юм, Блекстон, Бентам, Остин) мислителі, тоді як американська теоретико-правова думка знаходилася у «імплицитному» стані, а потім довгий час аж до закінчення II Світової війни – на позиції аутсайдера, і на континенті Європи була практично невідомою.

Становище стало змінюватися тільки у 1950-ті рр. завдяки посиленню контактів між західноєвропейськими і американськими філософами і юристами. Через ідеологічні мотиви у СРСР (з часу його утворення і практично до самого кінця) досягнення філософії права в США або замовчувалися, або ставали предметом обов'язкової критики (пор., напр., [3; 2]).

Слід сказати, що ранній період американської філософської думки взагалі не відрізнявся особливою оригінальністю. Один з перших і досі авторитетних істориків американської думки Морріс Р. Коен відзначав: «Хоч американський досвід у створенні (і руйнуванні) права був виключно багатим в його новизні та різноманітності, наш внесок до філософії права не був вражаючим ані з якісної, ані з кількісної сторони. Багатство практичного досвіду не завжди приносить щедри плоди в цій сфері думки» [10, р. 35]. Проте, саме на ранніх етапах виявилися домінуючі межі чисто американського стилю філософсько-правового мислення з його орієнтацією на індивідуалізм, ліберальний плюралізм, прагматизм, акцентовану увагу до особистих прав (особливо до захисту індивідуальних свобод, власності та підприємництва), а також до освяченої релігійними традиціями моралі.

Для розуміння як традиційного, так і сучасного американського способу мислення мають принципово важливе значення його характеристики, дані ще у 30-50-х рр. XVIII ст. Бенджаміном Франкліном, а через декілька десятиріч – Алексисом де Токвільем.

Франклін як повноважний представник епохи Просвітництва і нащадок перших іммігрантів, що шукали в Америці свободи для своїх релігійних переконань, вважав першорядним завданням моральне удосконалення: «Для людини важливо дуже, якщо вона навчена управляти своїми пристрастями, всупереч спокусам, бути справедливою у своїх діях, бути стриманою у своїх розвагах, стійко переносити свої нещастья, розсудливо поводитися у своїх справах і в усіх життєвих обставинах. Я вважаю, що для неї бути цьому навченим краще, ніж бути магістром усіх мистецтв і наук на світі» [8, с.59]. Саме у Франкліна в його «Необхідних порадах тим, хто хотів би стати багатим» в концентрованому вигляді викладено чисто американську філософію успіху та грошей як мірила часу людського життя: «Вся перевага мати гроші полягає в можливості ними користуватися.... Той, хто щодня, день за день, тратить марно час, що дорівнює чотирьом пенсам, втрачає можливість користуватися ста фунтами за рік» [8, с.80]. В іншому місці він формулює максиму: «Якщо любиш життя, не витрачай часу даремно, тому що життя складається з часу» [8, с.98]. Зокрема, роздумувати на абстрактні теми для американця значить витратити час даремно. «Нам більш вла-

ство споглядання, ніж роздум, ми вважаємо за краще вдаватися до дозвільних розваг замість того, щоб здійснити найменше насильство над своїм терпінням і зайнятися розгадкою заплутаних ходів – *роботою непрямною і втомливою, яка нічим нас не збагачує, крім пізнання*» [8, с.104]. У виділеному мною курсивом виразному пасажі знаходиться ключ до пояснення тривалого й досі і широко розповсюдженого у американців недовір'я до спекулятивних теорій. Американець завжди віддає практиці і досвіду перевагу над теорією: «Можна сказати, що свобода пишніше усього розвиває в лісі. Те, що було породжено Німеччиною, краще усього культивується Америкою» [8, с.106].

Спостереження Франкліна були підтвержені і розширені Токвілем у книзі «Демократія в Америці», досі актуальної і зразкової для всіх, хто пише про політичне, суспільне і культурне життя США, включаючи новітніх і найбільш авторитетних американських дослідників (пор.: [9]).

Токвіль писав: «Я думаю, що в усьому цивілізованому світі немає країни, де б філософії приділяли менше уваги, ніж у Сполучених Штатах.... Тим часом цілком очевидно, що майже всі жителі Сполучених Штатів мають схожі принципи мислення і управляють своєю розумовою діяльністю відповідно до одних і тих же правил; тобто, не завдавши собі клопоту встановити ці правила, вони володіють визначеним, усіма визнаним філософським методом.

Відсутність схильності до наперед установленого порядку, вміння уникати ярма звичок і залежності від прописних істин щодо проблем сімейного життя, від класових забобонів, а до певної межі і від забобонів національних; відношення до традицій лише як до відомостей, а до реальних фактів не інакше, як до корисного уроку, що допомагає робити що-небудь іншим чином і краще; індивідуальна здатність шукати в самих собі єдине значення всього сушого; прагнення домагатися результатів, не сковуючи себе розбірливістю в засобах їх досягнення, та вміння бачити суть явищ, не звертаючи уваги на форми, – ось основні характерні риси, того, що я називаю філософським методом американців» [7, с.319].

Токвіль був першим, хто досліджував причини вкорінення і поширення цього методу. «Америка – це країна, де менш усього вивчають настанови Декарта, але найкраще їм слідують... Американці ніколи не читають робіт Декарта, тому що їх суспільний устрій не приваблює до занять спекулятивними науками, але вони слідують цим правилам тому, що той же тип суспільного устрою природним чином готує голови людей до їх сприйняття» [7]. Головні компоненти цього методу – готовність до самостійного мислення, недовір'я до авторитетів і чужих думок та необмежена віра в свої сили: «Бачучи, що їм без усякої допомоги вдається вирішувати всі нескладні проблеми практичного життя, вони з легкістю приходять до висновку, що все на світі з'ясовне і пізнаване. Внаслідок цього вони з готовністю заперечують все те, чого не можуть зрозуміти.... Подібний умонастрій

незабаром приводить їх до зневаги формами, які вони починають вважати некорисними і докучливими завісами, що приховують від них істину. Таким чином, американці, черпаючи свій філософський метод у самих собі, не потребують того, щоб відкривати його або запозичувати з книг» [7, с.320].

Коріння цього методу заглиблюється в ідеологію протестантизму з його принциповими домінатами неопосередкованого духовенством діалогу людини з Богом через самостійне вивчення і тлумачення Біблії, трудову етику і особисту відповідальність за свою долю: «Саме релігія дала життя англійським колоніям на американській землі: про це необхідно пам'ятати завжди. У Сполучених Штатах релігія пронизує всі національні звичаї, ставши невід'ємною частиною патріотичних почуттів, і саме це додає їй надзвичайну силу» [7, с.321]. Протестантизм у його лютеранській і кальвіністській версіях додали центральній біблійній ідеї *договору*, спочатку між єврейським народом і Богом, значення особистого договору віруючого християнина з Богом заради вічного порятунку. Зрозуміло, що за такої інтерпретації самостійність мислення в усіх сферах життя є не просто особистий вибір, а прямий обов'язок по відношенню до Бога як найвищого авторитету.

Цей обов'язок стосовно царини права підкріплюється вірою у вищу силу заснованого на «загальному розумі» *природного права*. Перший губернатор британських володінь Вільям Пенн писав в трактаті «Підтвердження старих і справедливих свобод народу»: «Існувало лише два види правління: воля і влада або умови і договір. Перший був правлінням людей, другий – законів. Загальний розум був і повинен бути для розумних людей загальним законом: деякі із законів були основними і незмінними, деякі були тимчасовими, виданими у зв'язку з даними обставинами і при зміні обставин могли змінюватися самі» [цит. за: 8, с.137]. Пізніше, заперечуючи свавілля королівського судді, Б.Франклін ставить йому в провину таке: «Ти виступаєш суддею у своїй же власній справі, що суперечить природній справедливості» [8, с.149]. Таким чином, найбільш компетентні дієві особи американської історії кінця XVIII ст. апелюють до загальноприйнятого природного права як цілком валідного аргументу, загальновідомого всім громадянам і не потребуючого додаткових роз'яснень.

Проте, як показав М. Коен, перші ознаки появи філософії права в широкому значенні як «загальної рефлексії над природою правових інститутів» були викликані Революцією і пізніше стимулювалися протиріччями між природою Конституції та її відношення до штатів і їх Союзу. До початку XIX ст. в США склалася значна різноманітність не тільки законодавства різних штатів, але й інтерпретацій запозиченого з Англії «загального права» (а в деяких штатах – як Луїзіана або Каліфорнія – римського цивільного права). Проблема кодифікації величезної зростаючої маси такого створеного суддями права породила значну частину дискусій в середині дев'ятнадцятого століття, і в якійсь мірі продовжує залишатися актуальною до сьогодні. Принциповим пунктом розбіжностей була відмінність

між правом, формально затвердженим (formally enacted) і правом, яке актуально підтримується (actually enforced) судами і постійно ставить питання про природні права як межі не тільки законодавчої влади, але й права народу змінювати Конституцію, а суддів первинних інстанцій – тлумачити її, оголошувати ті або інші закони неконституційними і виносити власні рішення, створюючи рівноправні з чинними законами прецеденти для їх подальшого відтворення іншими судами.

М.Коен вказує, що як тільки колонії розвинули широкі комерційні відносини, юристи почали займати авангардну роль у формуванні політичних і правових ідей, слідуючи головним чином за сучасною їм англійською традицією. У періоді, наступному за Революцією, інтелектуальними лідерами юридичного стану стали люди, подібні суддям Джеймсу Вілсону (Wilson), Джону Адамсу (Adams) і Джеймсу Медісону (Madison), які були знайомі з такими континентальними юридичними письменниками, як Гроцій, Пуфендорф, Монтеск'є, Маблі, Ваттель, Бинкершойк (Bynkershoek), Беккариа, Дома (Domat) і Пот'є (Pothier).

Але головний напрям американської правової думки бере початок від Блекстона (Blackstone). Його «Коментарі до Законів Англії» були негайно перевидані у Бостоні і до самого кінця дев'ятнадцятого сторіччя залишалися наріжним каменем юридичної освіти. Як відзначав Коен, блекстоніанський погляд на право як на синтез вічного природного розуму і волі верховної влади у державі переважав щонайменше до 50-х рр. ХХ ст. Однак, «Блекстон самовпевнено сумістив ці два елементи, навіть не намагаючись вказати на те, як можна поєднати раціональні і імперативні елементи, як абсолютне верховенство парламенту може стати сумісним з абсолютними природними (індивідуальними) правами. Підставте волю народу на місце абсолютної влади парламенту – і ви отримаєте суть переважно поширеного американського підходу» [10, р.138].

Що було новим і специфічно-американським у трактуванні природного права – це індивідуалістично-контрактивістський акцент на інтересах вільного комерційного підприємства. Таке трактування було особливо відповідною і привабливою доктриною для країни, в якій ще до початку ХХ ст. панувала «економіка вільної землі», де дух індивідуальної пригоди в експлуатації багатих природних ресурсів величезного континенту дав найкращі результати. Саме на її основі й почала формуватися сучасна американська філософія права.

Список літератури:

1. Алексеев С.С. Право: азбука – теория – философия. Опыт комплексного исследования. М., 1999.
2. Грязин И.Н. Критика методологических основ современной англо-американской буржуазной теории права: Автореф. дис. ... д-ра юрид. наук. М., 1986.
3. Зиве С.Л. Кризис буржуазной законности в современных империалистических государствах. М., 1958.
4. Нерсесянц В.С. Философия права. М., 1997.
5. Нерсесянц В. С. Юриспруденция. Введение в курс общей теории права и государства. М., 1998.
6. Покровский Н.Е. Ранняя американская философия. М., 1989.
7. Токвиль А.,

ле. Демократия в Америке: Пер. с франц./ Предисл. Гарольда Дж. Ласки. М., 1992. 8. Франклин Б. Избранные произведения. М., 1956. 9. Bellah R.N., Madsen R., Sullivan W.M., Swidler A., Tipton S.M. Habits of the Heart. Individualism and Commitment in American Life. New York etc.: Harper & Row, 1986. XII. 10. Cohen M.R. American Thought. A Critical Scetch. – Glencoe (Ill): The Free Press, 1954.

Надійшла до редколегії 20.06.2000

*В.В.Шкода, д-р філос. наук.
професор каф. прикладної соціології Харківського
національного університету ім.В.Н.Каразіна*

ПРАВО ЯК ЗДАТНІСТЬ

З плином часу змінюється сприйняття висловлених колись думок. Це, ясна річ, – банальність, але дозвольте мені навести випадок із життя, щоб перевести банальність у щось нетривіальне і заодно окреслити мету цієї статті. На зорі перебудови один провінційний доцент поїхав у тривале закордонне відрядження. Років через п'ять він повернувся, одержав на рідній кафедрі «години», а потім постало питання про тему наукової праці. «Так чим будемо займатися?» – запитала його відповідальна особа. Поміркувавши, доцент відповів: «Проблемою людини». Заявка нашого героя викликала в усіх присутніх посмішки, а згадувана пізніше у позаочних розмовах, вона незмінно породжувала гомеричний сміх. Життя подарувало маленькому філософському товариству експеримент або, інакше кажучи, можливість відчутти наслідки інтелектуальної ізоляції. Коли доцент їхав, проблема людини вважалася *однією* з філософських проблем. Навіть дуже новою, після десятиліть панування «матеріалістичної діалектики». Він і приїхав із таким уявленням. А в тому товаристві, яке він покинув, у ході активних соціальних переговорів склалося вже інше уявлення, а саме – у філософії немає інших проблем, крім проблеми людини

Між іншим, визнання того, що якась проблема є настільки філософською, наскільки в ній присутній антропологічний вимір, не є результатом або висновком. Це щось на зразок декларації про наміри, або проект, або *початок*. У світлі цієї ідеї треба починати пересомислення, точніше, переписування багатьох філософських тем і сюжетів, навантажених натуралізмом і об'єктивізмом. Далі я спробую показати, як це може виглядати стосовно до філософії права.

Зазвичай про право говорять як про систему загальнообов'язкових соціальних норм, що охороняються силою держави, або як про регулятор соціальних відносин і т.п. Право уявляється реальністю, незалежною від індивіда і зовнішньою йому. Індивід немов занурений у цю реальність. Право в такому розумінні важко сполучити з «правами», хоча б тому, що воно граматично не має множини. Антропологічний підхід передбачає інше розуміння: право – це те, що має конкретна людина. Тоді, говорячи про право, ми обов'язково маємо на увазі *одне* з прав.